դել զանոնք այնչափ, որ արգելուին կատարել իրենց աղօթքը:

Իր նկարագրին այս բարեմասնութիւնները ծանօթ էին Ղեւոնդի հաւանօրէն արաբական միջնորդութեամբ: Իսկ Անվաւերականին հեղինակը չահագործած է այս համբաւը ի նպաստ քրիստոնէութեան. եւ ջանացած է անոր հմայքն ցոյց տալ իբրեւ արդիւնք քրիստոնեայ կայսեր թղթին ազդեցութեան: Թէ՛ այս կէտն, եւ թէ իր քաջ ծանօթութիւնը արաբական հերձուածներու եւ անոնց բազմազան դրութիւններու, կը հայթհայթեն ապացոյցներ, հաստատելու միեւանգամ թէ Անվաւերականիս գրութեան միջավայրն եղած է Դամասկոս-Երուսաղէմ:

(Շարունակելի:) Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՖԵԼԻՔՍ ՕՍՎԱԼԴ

ԵՐԿՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

—

ԳՆՐՄ. ԹՐԳՄ.

ՕՏՏՈՅ ՎԻԼՔԵՆՍ

—

ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ ԲՆԱԳՐԷՆ ՓՈԽԱԴՐՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐԷՆԻ

(Շարունակութիւն)

Ջ.

ԼԵՌՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԵՐՔ [4, 5, 46, 92]

(Համմտ. Երկրակազմական Քարտէսը Տխտ. 1 եւ Հատածակտուրներ՝ Տխտ. 3:)

Ա.

ԵԶՐԱԼԵՐԻՆՔ

25. — Հայաստանի լեռնագրական կարեւորագոյն կրկին կազմութիւններն են՝

1. Եզրալերինք: Ասոնք հիւսիսակողմէն ու հարաւակողմէն կը սահմանափակեն

2. Սարահարթի շրջանակը:

Այս երկու տարբեր երկրամասերուն նկարագրականն արդէն վերը (§ 1) տրուեցաւ: Պէտք է հոս աւելցնել թէ եզրալերանց շեղադիր հողաբաժինները կենդրոնական բարձրաշխարհէն (որ համեմատաբար խորասուզած շրջանակ մը կը ներկայացընէ), բաժնուած են մեծամեծ փապարումներով (Verwerfung). եւ թէ նախնական փապարման-գաւիթաւներուն վերին շրթունքները կը կազմեն այժմ ջրբաշխները, որոնցմէ գետերը հեռաւորական ընթացքով մը վար կը հոսին: Խառերը հաւանօրէն Նուազորդեկային ծալմամբ պնդացած են եւ անտառ եղած նորագոյն ծալումներու: Երկրակեղեւին շարժումներն այնուհետեւ կրնային միայն արտայայտուիլ դիմացկուն զանգուածին խորտակմամբ եւ հողաբաժիններուն տեղախախտմամբ՝ իրարու քով մղուելով, փապարման հակած երեսներուն երկայնութեամբը. եւ այս առեն հողաբաժիններուն մէկ մասը վեր բարձրացուած է, միւսները՝ փոսահողերու խորասուզուած:

1. Պոնտական Հողաբաժին:

Պոնտական Հողաբաժինը համեմատաբար նեղ երիզ մը կը կազմէ Սեւ Ծովուն ափը, ուրկէ վեր կը բարձրանայ հսկայ ամփիթատրինման, որ մինչեւ ծառ աստիճանը (2460 մետր) թանձրախիտ անտառներով ծածկուած է: Այն ափնեայ բեկումները որոնք Սեւ Ծովու խորասուզման պատճառ եղած են, կ՚երեւայ թէ կը կրկնուին Պոնտական Հողաբաժնին լեռնաշղթայից մէջ: Ասոնք դէպ ի Հիւսիս զուգահեռ աղեղներ կը կազմեն: Խարշու տի ձորէն մինչեւ Կարչխալ լեռը (Բաթումի արեւելակողմը) իրարու կը յաջորդեն՝ Գումբէթ-Էրմէս, Սիր (Սիզ), Ջիղանա-Քարակապան-Կիտովա-Նաչլէբի, Ճապանց-Սողանլու-Քաչքար, Պարխալ-Մադարա-Զալոնա, "Կոաչի"-Կարչխալ: Ասոնց հիւսիսակողմը համանկենդրոն կ՚ընթանան փոքր աղեղներ, օրինակի համար՝ Կաչքըրը (Ղաչքարը), Կեմերէն-Մաքուր, Չարան եւ Դէմիր աղեղները [47]: Ջիղանա լերան հարաւային զառիթափը յայտնապէս փապարման (Verwerfung) երես մըն է. նոյնը կ՚արժէ Ղաչքարը լերան հարաւային երեսին համար, ուր հոսած (փլուզած) երեսներ եւ սաստիկ խորտակման նշաններ տեսանելի են (Թաշքեօփրիւ[2]):

Հանդէպ Եզրալերանց միւս հողաբաժիններուն՝ Պոնտականին էական տարբերութիւնը յայնմ է որ իւր խաւերը չէին ծալուած՝ իւր (դէպ ի Հիւսիս) շեղադրութենէն յառաջ: Հայաստանի ու Փոքր Ասիոյ այս հիւսիսային ծովեզերեայ երկիրը, որ ատիճանաձեւ բեկումներով դէպ ի Սեւ Ծով կը խորասուզի, պէտք է նկատուիլ իբր ամենահարաւային մասն այն հին հարթաստանին, որմէ ուրիշ մնացորդներ կը ներկայացընեն Տաւրուճա, Ղրիմ եւ Մեսախական հաստատանը:

Բիւրեղական հերձաքարեր միայն ցանցառ երեւան կու գան Պոնտական հողաբաժնին մէջ, օրինակի համար ի Կէօք-Դաղ՝ Կերասոնի հարաւակողմը: Կաւճային գօտի մը՝ ընդհատումներով՝ կարելի է քիչ մ՚աւելի երկրին նեղ մը, Պոնտական հողաբաժնին հիւսիսային զառիթափին վրայ նշմարել՝ Օրդուի յետնաշխարհէն մինչեւ Ռիզէի յետնաշխարհը, եւ նոյնը կրկին երեւան կու գայ Մուրղուլի հովտին մէջ՝ Բաթումի մօտերը: Ասի կը կայանայ գլխաւորաբար Սենոնեանէ. սակայն Տուրոն եւ Ուրգոն ալ ապացուցուած են Քարաբուրգի ձորին մէջ՝ Տրապիզոնի հարաւ արեւմուտքը: Կրտսերագոյն Կաւճի ժամանակ սկսած են հրաբխային պոռթկումները. ասոնք տուած հրաբուխային քարեր եւ Շողաքարեր: Հրաշնչուեն Հոսաքարեր եւ Շողաքարեր: Հրաշնչութիւնք սաստկացած են յետոյ Այգարդեկլի աոեն, երբ անոնց արգասիքները միջին եւ խարսխային նկարագիր մը ստացած են: Հրաբխութիւններուն եւ փխարներուն միջեւ իբր միջնախաւ նստած են կրաքարի շերտեր: Տրապիզոնի Լեռաքար-Հրափրփուրները (Leuzit-Lava) կրտսեր ձորերն ի վար հոսած են. նաեւ Զարան լեռան Վանակատը (Obsidian) հաւանօրէն նորաժամանակեայ է: Սակաւարդեակը ծանօթ է միայն Պլատանայի մօտ: Պոնտական շրջանակին մէջ կը պակսի կրտսերագոյն ծովային Երրորդականը կազմը (Tertiär): ծովեզերքին երկայնքը կը գտնուին կրտսեր ծովափնեայ-քարագանգեր, երկրին ներսերը՝ կրային շեղքարեր (Kalk-travertin): Նշանաւորագոյն բարձունքները (Սողանլու 3226 մետր, Մթա-Սկարօյ 3700 մետր, Գուրի 3228 մետր[48]) կը գտնուին ջրբաշխին եւ հարաւային եզերքին վրայ. եւ կը բաղկանան հատաքարերէ, որոնք դէպ ի հիւսիս եւ զառաքարերէ, (օրինակի համար Սումելայի քով) Փոքր-Հատաքարերով (Mikrodiorit) կ՚անցնին Աւգիտ-Փազփաքար-ծիրանաքարակներու (Augit-porphyrit): Պղնձի հանքեր շատ տարածուած են: Նաեւ մանգան կը հանուի:

---

[47] Այս աղեղները պայծառ կ՚երեւան Լինչի քարտէսի վրայ, որ անուններր նոյնպէս կը գրէ, Gumbet-D կամ Kümbet (Գմբէթ), Ermes (կամ Հերմէս) եւն. որոնք ինքնին յայտնի են: Բայց թէեւ նաեւ Լինչ կը գրէ Sir-D., Syz-D ուրիշները կը գրեն Sis-D (նաեւ ռուսականը), Syz-D (Կիպերտ) եւն. ի հարկէ Karakaban Քարակապան է, ինչպէս Tschapans է Ճապանց (ռուսականը լեռան բարձրութիւնը կը դնէ 12.152 ոտք.) — Թրքական նորաձեւ անունը Natschlebi կամ Natschilebi (Կիպ. Notshechilebi) եւն. — Khatschkar կամ ուրիշ ուղղագրութեամբ Khachkar (Լինչ.) Katshgar (Կիպերտ, եւ նման ռուսականը) է ի հարկէ Քաչքար (որուն կոնը կը կոչուի նաեւ հին կանը) — Պարխալ է Parkhal-D. — Պարխար լեռնաշղթային անունը պահած է Parkhal-D. Ռուսականը կը նշանակէ 10.115 ոտք.) եւ Salona Մաղարա կամ Magara լեռան (10.498 ոտք) եւ Salona (Zalona) լեռան յաջորդող Kwatschi-D. ճիշդ այս ձեւով Կոաչինի նաեւ Լինչ. (որ կը նշանակէ Kertsen-D., 9457 ոտք). եւ անշուշտ այն լեռն է՝ զոր ռուսականը կը գրէ Kwakhid (10.374 ոտք). ինչպէս որ Kartschkal գրուածն է Kartschkhal (Կարչխալ. 11.248 ոտք): ռուսական քարտէսին՝ Kartschkhal (Կարչխալ) Kasikli. — Փոքր աղեղներուն անուններէն յիշուեցաւ (կամոբ). ինչպէս Makur է Մաքուր՝ Սեւ-Գետի լեռը. (ուր կայ նաեւ յաջորդը՝ Kemeren կրնար գրուիլ Քեմէրեն Tscharan (Չարան) եւ Մադուր լեռ՝ Madur-D.). իսկ Tscharan (Չարան) եւ Damir կամ Demir (Թրք. Երկաթ) դիտողութեան պէտք չունին: Ծ. Թ.

[48] Mta Skaro տես վերը § 2, էջ 19. — Guri լեռան անունն ինքնին որոշ է. բայց այնպէս չէ պոնտական Soghanlu լեռը, զոր պէտք չէ շփոթել բուն Սողանլու լեռնաշղթային հետ: Այս տեղ յիշուածը կամ Մեծրաց լեռնաշղթային այն բաժինն է, որ Լինչի քարտէսին վրայ նշանակուած է Scghanlu-D. (Կիպերտ՝ Soghanli) Քաչքարի արեւմուտքը, Սպերի հիւսիսակողմը: — Karaburk կամ Քարաբուրք արդէն յիշուեցաւ: Ծ. Թ.

© National Library of Armenia

2. Թրիալէթական-Իմերէթական հողաբաժին:

Թրիալէթական-Իմերէթական հողաբաժնին վրայ Սեւծովեան Հաստատանը մեծ ազդեցութիւն գործած է, այնտ որ անոր Անտիտաւրեան ուղղութեամբ ծալքերն իբր թումբ մը կանգնած է: Արեւելեան (Թրիալէթական) շրջանակին մէջ ծալքերը կը ծռին՝ Կաւկասեան (Իրանական) ուղղութեան դառնալով: Հողաբաժնիս արդի ուղղութեան պատճառ եղած են յետագայ բեկումները, եւ Իմերէթական մասն առած է Արեւելեան-արեւմտեան ուղղութիւն մը, Թրիալէթականը՝ Արեւմտահիւսիսարեւմտեանէ դէպ ի Արեւելահարաւ-արեւելեան: Իր խզուածքը դէպ ի Կուրի դաշտն ու Հայկական-բարձրաշխարհը յառաջ բերած են ստորճմնաձեւ բեկումները: Բեկման այս գծերուն վրայ կը բղխեն բազմաթիւ՝ մասամբ ջերմ եւ մասամբ պաղ հանքային աղբիւրներ. այսպէս՝ Աբաստումանի, Ասպինձայի, Բորժոմի, Աբանոյի, Տփղիսի եւն հանքային ջրերը[20, 55]:

Ցամաքապէս Թրիալէթական լերանց մէջ (Ղարադայա. Արճեւան) Սենոնեան խաւերը՝ համաժամանակեայ Հաստաքարերով եւ Անդէսաքարերով՝ կը կազմեն կորիզը, որուն վրայ նստած են Այգաբդեակն ու Սակաւաբդեակը: Հնածին (paläogen) այս նստուածքները ճոխօրէն զարգացած են ի մասնաւորի Ախալցխայ աւազանին եւ Իմերէթական լերանց մէջ: Ինչպէս Փամբակեան շրջանակին մէջ՝ նոյնպէս հոս ալ հրաբղխային գործունէութիւնը սկսած է Կաւճէն սկսեալ մինչեւ Այգաբդեկի մէջ: Հողաբաժնին հիւսիսային եզերքը Սարմատական ստորճմնաձեւ անհամաչափ նստած է Սակաւաբդեկի վրայ:

Նորագոյնակազմը Կուրէն անդին Տփղիսի քով կը շարունակուի, եւ կը հասնի Կաւկասի նախալեռները:

3. Սոմխէթական Հողաբաժին:

Սոմխէթական Հողաբաժնին արտաքին եզերքը կը կազմէ Խրամի ձորը: Իսկ՝ չեզոքութեամբ կանգնած շուրթին՝ կը համապատասխանէ Լիալվար (Լոլուար) լեռը (2580 մետր), որ կը բարձրանայ կրասէր ծովային մրգախաւերով եւ սեւակուճի հոսանքներով նշանաւոր Լոռիի փոսահողին հիւսիսակողմը: Գետերը (Մաշաւեր, Բոլնիս եւ Շուլաւեր[49]) հետեւողական ընթացք ունին, ինչպէս եզրալերանց ամէն հողաբաժիններուն գետերը: Սոմխէթական հողաբաժինն ըստ ինքեան միայն արեւմտեան շարունակութիւն մըն է Սեւանայ հողաբաժնին, որմէ բաժնուած է Բորչալու (Բորչալու) գետոյն խորունկ կիրճով: Սակայն իր ինքնուրունութեան վկայ են իր կորիզը կազմող հին, Հարաւ-արեւմուտքէ դէպ ի Հիւսիսարեւելք ձգուող բիւրեղական հերձաքարերն, եւ որ իբր հաստարան մ'եղած է եւ Կաւճի ու Նորոգդակազմի ասոր ցամաքախորշ մը կազմած է: Լալուարի հաստաքարերուն մէջ մնած են ծիրանաքարակներ, որոնց ընկերակցած են պղնձի քրայական նիւթեր: Ասոնց վրայ նստած է խաւակարգ մը Յուրասական, Տուրոնեան եւ Սենոնեան խաւերու, որոնք յետոյ պատուած են Անդէսաքարի-հոսանքներով:

4. Սեւանայ Հողաբաժին:

26. — Սեւանայ ("Գէօքչայ" կամ "Գոլչայ") Հողաբաժինը չեզոքելի հողաբաժնի մը յատկութիւնները բարձրագոյն չափով կը ցուցնէ: Գագաթնաշուրթը (Շահ-լեռ, Schah-Dagh) ջրաբաշխն է բազմաթիւ գետերու (Բորչալա, Աղստեւ, Հասան, Տաւուշ, Ախնջի, Զակամ, Շամքոր, Ղոչղարա, Գանձակ[50]), որոնք հողաբաժնին (Թիկանց) զառիթափին վրայ Հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ դէպ ի Կուր կը հոսին: Դէպ ի եաեւը միայն թեթեւօրէն կրծուած (erodiert) փապարման-երեսը (Verwerfungsfläche) կը նայի Սեւանայ լճին խորունկ խորասուզածին վրայ, որուն արեւմտեան եւ հարաւային եզերքը Աչմանկանի եւ Գէօզէլդարայի հրաբղխային սարահարթերը կը տարածուին: Լճին հարաւային ծայրը փապարման-երեսն իբր ձգման ուղղութիւնը Հարաւարեւելքէն կը փոխէ Արեւելեանի, եւ կ'ընթանայ Արեւմուտքէ դէպ Արեւելք ուղղութիւն ունեցող Թարթառի (Տրտու) խորասուզածին երկայնութեամբը, եւ շատ աւելի հսկայական զառիթափութեամբ մը 3500 մետրէ ալ աւելի բարձրութեան կը հասնի ("Կոնտուր", Ղամիշ, եւ Մռաւ[51]). եւ այսպէս՝ Սեւանայ հողաբաժինը հարաւակողմը խառն կը սահմանագծէ: Հոս դարձեալ Կուրակ եւ Գիւրան գետերը դէպ ի Հիւսիս-արեւմուտք կը հոսին, այսինքն՝ հողաբաժնին բարձրացած շուրթէն դէպ ի վար:

---

[49] Ցաճախ յիշուած Լիալվար լեռը՝ Lialwar-D. բնականապէս կը գրուի Լալուար, Լալվար եւն: Յիշուած երեք գետերուն անուանց մէջ՝ բաց ի Maschawera եւ Bolnis անուններէն՝ երրորդը (Շուլաւեր կամ Շուլավէր) գրուած է Schulawerdi, ուստի իբր թէ անուանս աւարտն ըլլայ թրք. -վէրդի (= -տուող), ինչպէս է Ալլահվէրդի անուան մէջ: Ասոնց եւ յաջորդ այլեւայլ անուանց մասին հմմտ. ի միջի այլոց Ե. Լալայեան, "Բորչալուի գաւառ" ("Ազգ. Հանդ." Գիրք Է—Ը. Տփղ. 1901, էջ 271—436 եւ քարտէս. լեռներ եւ գետեր՝ էջ 275—287, եւն): Ծ. Թ.

[50] Այս անուններէն մաս մ'ի հարկէ այլազգ գրուած է, եւ պէսպէս՝ արդէն քարտէսներուն վրայ: Գերմ. բնագիրը կը գրէ կարգաւ Goktscha, ինչպէս մեր. Հմմտ. "Գոքչայէ լեռնաշղթայ" եւն՝ Ե. Լալայեան, "Նոր Բայազէտի գաւառ" (Ազգ. Հանդ. ԺԳ. 1906), էջ 167—197 եւն. — Schah-D. "Շահ-Դաղէ լեռնաշղթան, որ միեւնոյն ժամանակ կոչւում է նաեւ Աղէ-եօ. Գէ-նէյ" եւն (Ե. Լալայեան, "Նոր Բայազէտ", էջ 168): — Bortschala, այն է՝ Բորչալու կամ Ձորայ-գէտ. Հմմտ. Լալայեանի դիտողութիւնը թէ օգտուէս "Ջրամբար հանդիսանում է Խրամի ալ վտակ Ձորագէտը, որ կոչւում է նաեւ Դեբեդ, Բերդուջ. Մեծջուր, Բորչալու, Պալըղ-լու, եւ որ վերջերս ընդունել է նաեւ Կամենկա (քարքարոտ) անունը" եւն ("Բորչալու", էջ 285): — Ցաջորդ անուններուն մասին հմմտ. "Արցախ", էջ 5—10, "Գանձակ", էջ 67—70, եւ այլուր: Գերմ. Akstafa Աղստեւ գետ, Hassan (ռուս. քարտէս՝ Khassan)՝ Հասան վտակ եւն. — աւելի այլափոխուած է գերմ. Taus (նոյնպէս կիպ., Ռուս. Tauz եւն, իսկ Լինչի Shauz վրիպակ տպագրութիւն մ'ն է), այն է՝ Տաւուշ. Թովուզ որ նոր գրչութեամբ կը գտնուի նաեւ Թաւուշ, Թովուզ գետակ՝ "Արցախ" ձեւերով (Հմմտ. "Տաւուշ կամ Թովուզ գետակ", բերդը՝ 357—358): Տաւուշի հետ կը միանայ Ախնջի՝ գերմ. Achandja 10, 19, 24—25, 59. գիւղ՝ 143, 330—332. (նոյնպէս Լինչ), Ռուս. Akhindja. — Զաքամ գետի անունը գրած է գերմ. Zegan, լաւագոյն՝ Լինչ Zegam. Կիպ. Ռուսականին համեմատ՝ Dzegam. Հայերէն կը գտնուի գրուած նաեւ Ջէգամ, Ջէգէամ. Թաթարական հնչմամբ, նաեւ Ջէգամ՝ Ռուսականին համեմատ. Հմմտ. Զակամ եւ հին խաղխաղ քաղաք՝ "Արցախ", էջ 57—59, եւն: — Շամքոր գետ՝ գերմ. Shamchor (ուստի "Շամխոր", նոյնպէս՝ Լինչ Shamkhor, Կիպ. Schemkür եւն). Հմմտ. "Արցախ" 9, եւն. Շամքոր աւերակ քաղաք՝ անդ՝ էջ 55—56 եւ Կողթ գաւառի մասին դիտողութիւնը թէ "գաւառին արեւմտեան՝ արեւելեան կողմն այժմ կոչւում է Շամքոր", (անդ՝ էջ 23): — Գերմ. Kuschkara, Ղոչղար, իսկ միջնադարն՝ Զաքամ, իսկ Կիպ. Koschkara (այսպէս նաեւ Լինչ. իսկ Արցախ՝ բռնանց կամ Բռնանց եւն). արդի ձեւով՝ Ղոչղարա, որ է Բռնանց կամ Բռնանց գետակ (Հմմտ. "Արցախ", 9, 19 եւն. Բռնանց անուան դիրք՝ անդ. 278—286 "Արգաբէն լեռ ու ջուր". անուան կամ ձեւը "Գանձակ" (էջ 68, 100 եւն) կը գրէ "Արէբէնայ-սար կամ Ղոչղարա" եւ "Արբենա-ջուր կամ Բռնանց գետ եւ կամ Ղոչղարա-չայ" եւն: Լեռ՝ Ռուսականը կը գրէ Koschkar (11.085 ոտք). նոյնպէս Լինչ Koshkar, Կիպերթի մեկ լեռանս մասին հմմտ. Katschkar. Քարտէսը մինչեւ անգամ "Արցախ" էջ 302—303. "Արգաբէնայ սար, անձ. Ղոչղարա"՝ քարտէսին վրայ անունը ("Աղուանից պատմութեան" կից քարտէսին "Սխալ" անունն է "Ղոչղարա"). իսկ գերմ. վրիպակաւ փոխագրուած է Գոչքար: — Գերմ. Gandja (Լինչ Ganja, Կիպ. Gendje, եւն). այն է՝ "Քարտէսը լեռան անունը նշանակած է Գոչքար, 9, 19 Խաչենագետ կամ Գանձակ գետ" (հմմտ. "Արցախ", "Գանձակ", 67—68, եւն): — Ասոնցմէ զատ Աչմանկան եւն. նաեւ յաջորդին՝ Ռուս. եւն, Կիպ. նակէնք թէ ինչպէս մեր՝ Akhmangan (Լինչ, Ռուս. Göseldara, Հմմտ. գրուած է գերմ. Akmaugan). եւ վերջապէս գերմ. Güzel-Ռուս. Geseldara, (լեռը՝ Güzaldara), Կիպ. Լինչ՝ Güzeldara ("Սիս." 26—27, 60, 90 "Գեղեցիկ ձոր"). լեռը՝ "Գըզըլ-ալաղ"՝ քարտէսը. Հմմտ. Մեսրոպեան, 32—33, 547—548 "Գեղարքունիք" եւն, Էջմ. 1895, էջ 32—33, ջուր եւ գիւղ՝ Գեօզալդարայ (կամ Աղմանգան): Ծ. Թ.

[51] Մռաւ լեռան (գրուած մեր Murow, 11.219 ոտք) մերձաւոր արեւմտեան մեծ բարձունքը գրուած է Gjamysch (Լինչ Gyamysch), Ռուսականին համեմատ (Geamüsch), եւ Հայերէն գրուած է Գամիշ. (Հմմտ. 12.269 ոտք). Գանձակի քարտէսը՝ Ե. Լալայեան, "Գանձակի գաւառ", նոյն գծին երրորդը գերմ. Տփղ. 1900, էջ 65, եւն): Թարթառի Kondur գրուած է, եւ մեկնութեան պէտք ունի: Թարթառի ամբողջ երկայնքին բարձունքներուն մէջ նոր քարտէսները (օրինակ Ռուսականը) նման անուն մը չեն նշանակեր. բայց մեծ բարձունք մը նոյն գծի վրայ է արեւելեան ծայրը՝ Ginal անուամբ (11.057 ոտք), նոյն լեռն է: Այս Ginal "Գանձակի քարտէսը գրած է նոյնպէս Գինալ, բայց "Սիս." ունի "Ալ-Աղու անիցն" քարտէս, եւ այն իբր թէ "ի ռուս Թինալ" (էջ 26 եւ քարտէս, "Թինալ-դաղ"): Լինչ նոյնպէս միայն աշխարհագրի գրի Թինալ-դաղ: Լինչ նոյնպէս միայն երեք անուն կը դնէ նոյն գծին՝ Murov, Gyamysch, Ginal. բայց Կիպերթի մեկ քարտէսն՝ երկու բարձունք, Murow եւ (ճիշդ Գինալի տեղը) Kungur D. եւ սոոր համեմատ գրած է Հ. Ղ. Ալիշան՝ "Քոնդուր բարձր 10.300 (կամ Գոնդուր)". Հմմտ. "Տեղագիր", եւն՝ էջ 9, § 7 ("Սիս." 26 եւն "Գոնդուր"): Ե. Լալայեան Սեւանայ բոլոր լեռներու մէջ յիշել է նաեւ Գինալ-Դաղ կը յաւելու. "Արեւելեան կողմից այս միեւնոյն Գինալ-Դաղ կամ Կոնդուր-օ-Լ՝ Կոնդուր-դաղէց ձգւում է դէպ ի հարաւ" եւն ("Նոր Բայազէտ", էջ 169): — Գեօզէ լեռնաշղթան՝ Körak եւ Göran գրուած կայ Հայերէն գետերուն անունը՝ Կորան, Քէրան եւն, եւ Գերան, Գէօրան եւն (Հմմտ. "Արցախ", 9 եւն եւ "Գանձակ", 67—68 եւ քարտէս). — Ցաջորդներէն Աղլախան ի հարկէ մեր գրուած է Aglagan (9833 ոտք նոյնպէս Ռուսականը, իսկ Կիպ. Aglachan, (որուն մօտ Maral). իսկ Մռղուզ լեռը նոյնպէս Murgus (Ռուս. Լինչ եւն Murguz, 9852 ոտք). — Գերմ. Daratschitschek, Դարաչիչակ կամ Ծաղկունեաց՝ Հմմտ. "Այրարատ", էջ 277 եւն: Ծ. Թ.

© National Library of Armenia

Բամբակի լեռները Սեւանայ հողա-բաժնին արեւմտեան շարունակութիւնը կը կազմեն: Ասոնք յայտնապէս կը ցուցնեն Անտիտաւրոսեան ծալքերուն (— Մարալ եւ Աղլախան լեռները տակաւին Արեւմտա-հարաւարեւմուտքէ դէպ ի Արեւելահիւսիս-արեւելեան ձգուածք ունին —) աստի-ճանաբար ծռումը դէպ ի բացորոշ Հիւսիս-արեւելեանէ Հարաւարեւմտեան, դէպ ի Իրանական ուղղութիւնը Շահ-լերին եւ Մրղուզ լեռան: Բամբակի հողաբաժնին ճնացորդը, որ Թերակղզւոյ մը նման կը մտնէ Ռուսական-Հայաստանի հրաբղխային սարահարթին մէջ, մեկնելու է հաւանօրէն հին հերձաքարերուն ներկայութեամբը (Աղլախան, Բամբակ եւ Դարաչիչակ լեռնա-շղթայք), որոնք անոր Հաստարանի մը դիմացկունութիւնը տուած են, մինչդեռ անոր արեւմտեան շարունակութիւնը հրա-բղխային սարահարթին տակ խորասուզուած է: Բաց ի այս փոխաձեւ հերձաքարերէն՝ Սեւանայ հողաբաժնին հնագոյն խաւա-քարերը Յուրասական են. (բազմաթիւ տեղեր կը գտնուին Անցիկներ եւ ծիրանա-քարակներ): Ասոնց վրայ նստած են՝ բա-ցառիկ կերպով (Աղստեւի ձորը) Ներքին-Կաւիճը, ուրիշ ամէն տեղ՝ Տուրոնը եւ Սենոնը (թթու հրափրփուրներով): Երրորդականեան խաւեր ներկայացուցիչ ունին միայն Դրամախեցեաց-Կրեր՝ Դեբեդ գետոյն աւազանին մէջ, ինչպէս նաեւ իբր եզրածիր մը հողաբաժնին ներքին երեսին վրայ՝ Սեւանայ լճին հիւսիս-արեւելեան ափին երկայնքը:

5. Ղարաբաղի Հողաբաժինը:

Ղարաբաղի Հողաբաժինն երկրորդական բեկումներով երկրորդական հողաբաժին-ներու տարանջատուած է: Արեւելքէ դէպ ի Արեւմուտք յառաջանալով նախ կը գտնենք Ղըզըլայի նեղ, բարձրացած Յուրայեան հողաբաժինը[100]: Արեւմտա-կողմը կը սահմանակցի ապիկա Գիւտափրուի Տուրոնեանին եւ Սենոնեանին: Ապա կը յաջորդէ Շուշիի հողաբաժինն՝ իւր Տի-թոնեան կրերովն ու Բայոյական աւազա-քարերովն, որոնք կը հանգչին փոխաձեւ հերձաքարերու վրայ (Իւչդարա): Այս Արեւելեան-Ղարաբաղի հողաբաժինն աստի-ճանաւոր բեկմամբք կ'իջնայ Աքերայ (Հա-քար) ձորը[14, 100], եւ կը սահմանակցի Կեն-դրոնական Ղարաբաղի կենդրոնական սարա-հարթին՝ մեծ հրաբուղխներովս՝ Իշըղլու (3600 մետր), Ղըզըլ-Բողազ (3653 մետր), Մուխարտալեան[52] (3240 մետր) եւն, որոնք կարգաւ կեցած են Հիւսիս-արեւմուտքէ դէպ ի Հարաւ-արեւելք ուղ-ղութիւն ունեցող բեկման մը վրայ: Ասի համեմատաբար խորասուզուած շրջանակ մըն է, ուր խորասուզած հիմը՝ որ Տուրոնեան կրէ կը բաղկանայ, քանի մը կղզիացեալ գագաթներով (Ալագէօլ) տակաւին հրա-փրփրոյ ծածկոյթներէն դուրս կը բարձրա-նայ: Աւելի Հարաւարեւմուտք կը բարձրա-նայ Արեւմտեան-Ղարաբաղի հողաբաժինը, եւ կը կազմէ Կապուջըխի (3950 մետր) բարձր շղթան, որ կը բաղկանայ զատաքարէ, հատաքարէ եւ իրարու յաջորդող գօտիներէ հերձաքարերու, Յուրայական ու Կաւճային խաւերու, եւ որ Դարալագեազի ու Երասխայ հովտին Այգարդեկային նախաբլուրներուն հանդէպ յանկարծ կ'ընդհատի: Արեւմտեան Ղարաբաղի մէջ երկրորդական փոսակազմու-թիւն մը կը մատնանշուի Յուրասական, Արեւելքէ դէպ ի Արեւմուտք ձգուող Ողջի ձորով, որ հարուստ է պղնձի հանածոյներով, եւ նոյն ընթացքն ունի՝ ինչ որ ունի Թար-թառի (Տրտուի) խորանխատը հիւսիսա-

[52] Մուխարթալեան՝ (Ն· Լալայեանի քարտէսը). գերմ· գրուած է՝ Ռուսականին համեմատ՝ Muchortolian. "Սիս». Մուխորթոլեան եւ կը կարծէ "յանուանէ Մխոռ գեղջ» (էջ 206)· — Kisil-Boghas՝ "Սիս.» կը թարգմանէ "Կարմիր կապան» (էջ 206, 267): — Իշըղլու՝ հմմտ. յիշեալ քար-տէսը ("Սիս.» քարտէս՝ Ըշըխլու. գերմ. Ischichly, Ռուս Ischiklü, եւն): Յաջորդներէն՝ Մխիթարխան ("Սիս.» 269 Մխիթարխան, հմմտ. Մուխթոթեան՝ անդ 206). գրուած է գերմ. Michtukian եւ Ռուսականը՝ Muchtokeant. — Իսկ Gromowaja զուտ ռուսաձեւ (անշուշտ նոր) յորջոր-ջանք մըն է: — Ալագայա՝ գերմ. Alagaya, ռուս. Allakaja եւն:

Ծ· Թ·

կողման մէջ: Թարթառի փոսը հարաւա-կողմը կը սահմանագծեն Արեւելեան Ղա-րաբաղի փապարման-զառիթափները, որոնց վրայ կը բարձրանան՝ Յուրասական Դալի-լեռը (3664 մետր), Միխտուխան (3646 մետր), Գրոմովայեա (2673 մետր) եւ Ալաղայա (2360 մետր). այս վերջնոյս մէջ փոխաձեւ հերձաքարերը նորէն երկրի երեսն երեւան կու գան:

Ղարաբաղի հողաբաժինն իբր ամ-բողջութիւն՝ աշխարհագրօրէն ու երկրա-բանօրէն դէպ ի հարաւ կը շարունակուի Երասխայ կիրճին շեղակի ուղղութեամբ, միւս կողմը՝ Կարադաղի եւ Թալշի հողա-բաժնով: Թարթառի եւ Ողջիի փոսին ուղղութիւնն աւելի Արեւելքէ-Արեւմուտք ուղղութիւնն մտնելէն բացորոշ կ'ըլլայ Արարատական մտնելէն Տաւ-րոսը, բան մը՝ զոր մեկնելու ենք Տաւ-րոսեան հաստարանին ազդեցութեամբն, այնպէս՝ ինչպէս արեւելեան եզրալերանց բեկմանց Հիւսիս-արեւմտեան ուղղութիւնը կրնայ մեկնուիլ Կուկասի ազդեցութեամբ:

Փոխաձեւ հերձաքարեր փոքր քանա-կութեամբ կ'երեւան խորունկ ձորերուն խարխին վրայ. այսպէս՝ Գորիսի ("Գեր-րիուսի») եւ Իւչդարայի ձորերուն մէջ. Մեղրիին զարձեալ Երասխայ կիրճին մէջ՝ Մեղրիէն վար. Ալագայա լեռան եւ Արեւմ. Ղարա-բաղի շղթային արեւելեան զառիթափին վրայ: Լաւ զարգացած են Յուրասական սկսեալ խաւեր՝ Բայոսեան տարիճանէն մինչեւ Տիթոն ու Պուրբէք (Մեղրիի ձոր): Ներքին-Կաւիճ (Նորահող եւ Ուրդոն) կը գտնուի յատկապէս Արեւմ. Ղարաբաղի մէջ ("Տրապատար", Թախտատար լեռ, Ալիղուլիքէնտ եւ Բար-Խուտուտ լեռ, Ալիգուլիքէնտ եւ Բար-սադ), եւ Զամիաթի քով՝ Արեւելեան Ղարաբաղի մէջ, մինչդեռ Վերին-Կաւիճ (Տուրոն եւ Սենոն) շատ տարածուած է: Այգարդեակ երեւան կու գայ Թարթառի խորասուզածին մէջ, եւ ափնածիր երիզ մը կը կազմէ Արեւմտեան Ղարաբաղի արեւ-մտեան երեսին վրայ, ինչպէս նաեւ Մեղրի ձորին մէջ նոյն շղթային արեւելեան երեսին վրայ: Կրասեր Երկրորդականը ծանօթ չէ: Կենդրոնական Ղարաբաղի սարահարթին սեւակուճներուն եւ անդէսաքարերուն մի-ջեւ կրասեր լճակախաւեր կը գտնուին:

6. Տաւրոսեան Հողաբաժին:

Տաւրոսեան Հողաբաժինն, որ հարաւ-ային եզրալերինքը կը կազմէ, որոշ կը ցուցնէ հին հաստարանի մը նկարագիրը, որ խորտակուած է եւ այնպէս շեղադիր եղած է որ Վանայ լճին եւ Մշոյ դաշտին հանդէպ՝ փապարման բարձր զնտածին հանդէպ՝ փապարման բարձր զառիթափի մ'երեսը դարձուցած է: Այս շեղադիր եղած հողաբաժնին բարձրացած շուրթը՝ ինչպէս ցայժմ յիշուած դիպաց մէջ՝ ջրաբաշխը կը կազմէ գետերուն, որոնք հետեւողական ընթացքով Հիւսիս-արեւելքէն դէպ ի Հարաւարեւմուտք 'կը հոսին. այսպէս՝ օրինակի համար՝ Խուլը, «Արուըջեվեղ»[53], Բաթման, Բաղէշ, Քէսէր

[53] Տարօրինակ արաբաձեւ Abuldjewis Սասնոյ-Ջուրն է՝ Լինչի քարտէսին վրայ: Լինչ Սասնոյ լեռը կը՛ գրէ Անտոխ (Antogh-D) եւ անոր հիւսիսարեւելքը՝ Անտոկ լեռը (Antok-D) Տաւրոսի բարձրաբերձ գագաթնաշարքին մէջ (ընդհանուր անուամբ Khandosh-D): Մեր աղբիւրները միակ Անտոկ գիտեն (յաճախ գրուած Անտօք եւն), իբր Սասնոյ ամենաբարձր կատարը, յայտնի է նշկայ ուրիշ Տաւրոսեան Սասնոյ բաժնող Տաւրոսեան գագաթով՝ Քէփին. եւ Մուշ ու Սասուն բաժնող Տաւրոսեան բարձրագիծը կը բաժնեն Ծիրնկատար եւ Կուրդատ լեռները (բրդաձեւ՝ "Կուրտըք»), յետոյ՝ Խաբոյ լերինք, եւն (հմմտ. ի մէջ այլոց՝ անուանց համար նաեւ Ա.-Դօ. "Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները» եւն: Երեւան 1912. էջ 119—143, եւն): Լինչի քարտէսին համեմատ բոլոր վտակները, որոնք Սասնոյ Շատախէ սկսեալ կ'ուղղուին Անթողի արեւմուտքը, եւ անցնելով ի մէջ այլոց Շէնիկ գիւղին եւ յատկապէս Խուլբ (նաեւ Խուլփ գրուած) գիւղին եւ յատկապէս Խուլբ կոչուի Խուլբիւ-ջուր գետ մը. որ կը կոչուի Խուլբի-ջուր օժան-դակն է՝ կը կազմեն գետ մը, որ մանաւանդ արեւմուտքէ կ'ընդունի օժան-դակ (Kulp-su), որ մանաւանդ արեւմուտքէ կ'ընդունի օժան-դակներ, յատկապէս Լճէ գետը (կամ Լըճէ. Լինչ՝ Lijeh, դակներ, յատկապէս լեռնագծով եւն): Ասոր գրեթէ զուգահեռական՝ բայց լեռնագծով բաժնուած՝ կը կազմուի Սասնոյ բուն գետը. Շատախի արեւելեան կողմէն, Անթողի արեւելեան ստորոտներէն, եւ Տալորիի (Լինչ՝ Talori) եւ կ'անցնի Գիւլիէգուզանէ եւ Տալորիի (Լինչ՝ Talori) ձորերէ: Այս գետն է՝ զոր Լինչի քարտէսը կը կոչէ Ըբուլճեւիզ. անշուշտ Թուրք զինուորական վարչութեան սխալ Սասնոյ գիւղաց առթիւ, եւ կը տուած յորջորջանք մը Սասնոյ գիւղաց առթիւ, եւ կը նշանակէ իբր Ըբուլճեւիզ-Ջուր. Իրապէս Սասուն առատ է ընկուզենիներով, մանաւանդ "Գիւլիէգուզան» ձորը, որ կը նշանակէ "Ընկուզուտ» (հմմտ. Ա. Քալանթար, "Սասուն», 1895, էջ 32, եւն): Ուստի Abuldjewis թարգմանու-թիւն է Գիւլիէգուզան բրդական անուան: Հայ աղբիւրներն այս գետոյ (որուն կողմնակի մէկ ձորի մէջ է նաեւ հին Սասուն) եւ գլխաւոր ձորէն՝ անուն կու տան Անտոկաջուր

(Տատիկ), Գնդիկ (Խիզան), Մոկս եւ Մարիամ գետերը[54]։ Թէպէտ եւ փապարման

("կամ Կոնիէբօլի"), "Գիւլէ-գօզլու" քէօ, Տոլօռբէ ջուր եւն. ոմանք ի վերջոյ նաեւ Խուլփ՝ իբր միւս կէս համանուն գետոյն եւ Խուլբ գաւառի ջուր (Հմմտ. Ա—ԴՕ, էջ 124 եւն, "Սասուն", էջ 8, եւ այլուր)։ Երրորդ առաջն է այն՝ որ կը բղխի Ծովասարէ եւ բարձրաբերձ Մարաթուքէ Լինչ քրդաձեւ Meleta, 11·500 ոտք) եւ կ՚ընթանայ Ղարզան (Լինչ՝ Gharzan-D.) լեռան ուղղութեամբ, եւ կը կոչուի արդէն Batman-su, բուն գետոյն անուամբ, որ ընդունելով Սասնոյ ջրերն եւ վերջոյ բոլոր օժանդակները՝ իբր Բաթման գետ Տիգրիս կը թափի (Հին՝ Քաղէրթ եւ Նէմֆէոս. Հմմտ. Հիւբշման, "Հին Հայոց տեղւոյ անունները", էջ 159—179, եւն)։ — Գետերուն ընթացքն այսպէս՝ Լինչի համեմատ. Բոլորովին տարբեր է Կիպերտի նորագոյնը ("Փոքր-Ասիա", Թերթ՝ Տիարպէքիր), որ գետերը մեծ մասամբ կէտ-գծեալ նշանակած է իբր տակաւին անորոշ։ Խութայ լեռներէն եկքը (Հնոց Chothaitae) Տարօնեան գիծը կը կազմէ դէպ ի արեւմուտք՝ Antogh-D. (Անթող), Kurdik-D. (անյայտ կ Կուրտ —?), Chandush-D., Chulp-D. (Խուլբ), Darkosh-D եւն։ Անթողի յարակից Քէֆէն սարը գրուած է Gepik-D., եւ գրեթէ հիւսիսէ հարաւ երկարող լեռնագիծը Charzañ-D., այսինքն՝ Հէղնէ-սարը. քրդ. "Կանիէղարաբ" (Հմմտ. "Սասուն", էջ 7)։ Վերը յիշուած Խուլբէ-գետը՝ սկզբնակէտէն մինչեւ Տիգրիս խառնուիլը՝ կը կոչուի Բաթման (Batman-su), Հնոց՝ Նէմֆէոս (Nymphaeus). — որ երկար ժամանակ Հռոմէական սահմանն էր, — եւ գրեթէ միայն արեւմտեան օժանդակներ ունի, յատկապէս՝ Լճէէ ջուրը, զոր կը համարի Հնոց Elegerda (Illyrisis), նոյնպէս Նէրճիբարէ ջուրը՝ զոր կը համարի Հնոց Նիկեփորոս (Nicerphorus, քանի որ Նփրկերտ կը համարուի Հին Տիգրանակերտ), չհաշուելով միւս օժանդակները։ Արդ Կիպերտի այս քարտէսը — որ չունի "Ըրուլջեւկ", կամ նման անուն մը — բուն Սասնոյ ջրերը (Անտոքաջուր, Տալուորիկի-ջուր, Ծովասարի բազուկը, եւն) չի կապեր Բաթման-Նիմֆիոսի հետ, այլ արեւելեան ուրիշ գետոյ մը հետ, որ Սասնոյ՝ արեւելեան, հարաւարեւելեան եւն կողմանց (Բուլանք, Մոտկան եւն) ջրերը կ՚ամփոփէ, ցորչափ Բաղէշոյ գետոյ աւազանին չեն վերաբերիր։ Լինչ այս գետը կը կոչէ Խզօ կամ Հազօ կենդրոնին անուամբ՝ Hazo-su։ Այս անունն ունի Կիպերտ ալ, բայց իբր բուն անուն կը նշանակէ Arzan-su, այսինքն՝ Հին Արզն կամ Աղզն, անուն գաւառին (Հնոց Arzanene) եւ կենդրոն քաղաքին, որուն աւերակները կը նշանակէ Կիպերտ՝ Arzn (եւ ասորաձեւ Arzōn), Լինչ՝ աւելի հարաւ՝ Arzen (Հմմտ. նաեւ Հիւբշման, անդ, էջ 167—169)։ Գետոյ օժանդակներէն յիշուի Խարզան, վիճակի ջրերը (Charzan, Լինչ՝ Kharzan) որոնց մին նախ կը թափուի գետը, միւսը՝ հիւսիսէն հարաւ հոսող գետոյն Բէտուանի քով դէպ ի Արեւելք դառնալէն ետքը՝ Տիգրիս թափելէն քիչ յառաջ։ Այս գետոյն ընթացքին վրայ գտնուելու էր նաեւ հին աշխարհագրութեան Քաղ կամ Քէղ գաւառը. (Հմմտ. Հիւբշման, անդ, էջ 160, 169, 177)։ Ուրիշ մանրամասնութիւնք տեղւոյս չեն վերաբերիր։

Ծ. Թ.

[54] Բաղէշի գետոյն (Bitlis-su) կը միանայ Քէսէրի կամ Քասրի գետը (Keser-su) այն է՝ Տատիկ ջուրը (Հմմտ. նաեւ Կիպերտ նորագոյնը՝ Kezer կամ Tatik-ջուր), եւ երկուքը՝ Տիգրիս չթափած՝ կը խառնուին Բոհտան (Հին՝ Ջերմ) գետոյն։ Այս Bohtan-su բազմաթիւ օժանդակներ ունի։ Նախ կը միանայ այն գետը՝ զոր քարտէսները Ghindig-su կը կոչեն, յայտնապէս քրդական ձեւ մը (Ղընդիկ) համանուն գիւղի մ՚անունէն, որ Լինչի քարտէսին համեմատ աւելի Սպարկերտ (Լինչ եւն՝ I·pert) գաւառի վերաբերելու է։ Հայ ձեւն ըլլալու է՝ իբր Գնդիկ կամ Գնդան. (Հմմտ. Նման անուններս՝ Գնդասար, Գնդրանց

զառիթափը կրծումով կամ մաշմամբ (Erosion) սաստիկ պատառոտած է, սակայն Օսվալդ կինար Մշոյ դաշտին մէջ նկատել այն խարխային երեսակները (Facette), որոնք ըստ Davisի այնպէս նկարագրական են փապարման կրտսեր զառիթափներուն համար։ Այն կէտը թէ հողաբաժնիս շեղակրութիւնը յետ-նուազարդեկային է, կ՚ապացուցուի այն իրողութեամբ թէ Մշոյ փոսին անմիջապէս հիւսիսակողմը գտնուող Նուազարդեկի լեռնաբաժին մրրախառներուն մէջ հետք մը չկայ փայլարի[2]. բան մը՝ որ անխուսափելի պէտք էր որ ըլլար, եթէ Տարօնեան բարձանց շատ տարածուած փայլար-հերձաքարերն այն ժամանակ բաց կեցած ըլլային։ Աստիճանաձեւ փոքր բեկումներ կրնանք որոշ տեսնել Մշոյ փոսին հիւսիսային եւ հարաւային եզերքը, օրինակի համար՝ Կառնիրաշի[55] եւ Նորշէնի

եւն), եթէ չէ յիշատակ մը Հին Կեթէկ գաւառին, որ այս կողմերն ըլլալու էր. (Հիւբշման, էջ 177 կը համարի արդի Ղէրուանը)։ Մեր մէջ գետը յաճախ կը կոչուի Խէյան՝ գաւառին եւ այժմ անշուք կենդրոնին անուամբ։ Վերին ընթացքը կը կոչուի Kasan-därä, այսինքն՝ Կեցան։ Երկրորդ գետն է Մոկաց, եւ որովհետեւ Մոկս միշտ կը գրուի Mukus, գետն ալ՝ Mukus-su. (Հին՝ Ուէթ գետ. Հմմտ Հիւբշման, էջ 199, 200, 258)։ Վերջապէս մնացեալ մասը որ սկսելով արդի Նորդուզի գաւառէ՝ անոր անուամբ կը կոչուի, եւ բացի բազմաթիւ օժանդակներու անուններէ՝ նշանաւոր Հօքէապ լանտ՝ անցնելէն ետքը կ՚առնու յատկապէս Marjem-su յորջորջանքն, Մարեմայ (Աստուածամօր) անուամբ նոյն վանաց։ Արդ որովհետեւ Լինչ գրած է Mirjem, գերմ. բնագիրն անգղիերէնի ընթերցման համեմատ գրած է՝ Mirdjem, ուստի իբր "Մերջեմ" (Հմմտ. "Տէր-Մերեէմ-...", Հոգ. ոց-վանքէ սկսեալ. ՀԱ, 1890, էջ 180)։

Ծ. Թ.

[55] Գրուած Karnirasch եւ Norschen. Լինչ կը նկարագրէ այս Կառնիրաշ՝ քուրդ չէն մը Նիմրուտի ոտքն, ուսկից սկսած է զառիվեր ելքը դէպ ի Նիմրուտի գագաթը, Կառնիրաշէ յառաջ անցնելով Գէօլ-բաշի ("Լճակի սկիզբ"), ուր կը բղխի Մեղրագետի (Թուրքաց Kara-su) մէկ առաջը, միւսը բղխելով հանդիպակաց լեռներէն, եւ այս առաջին վրայ է Նորշէն, այսինքն՝ Քուրդ-Նորշէն, որուն մօտ է ակն-լճակ մը. (բուն Նորշէն Մշոյ հիւսիս-արեւմտակողմը կը գտնուի). ուրիշ ակն մը մերձակայ Մորխ (Morkh) գիւղի մօտերը կը գտնուի. երրորդ մը լերանց մէջ՝ Նիստ (Nist) գիւղի մօտ (Հմմտ. Լինչ, II, 162, 319 եւն, քարտէսը, եւ գեղեցիկ Տախտակը Նիմրուտի եւ շրջակայից՝ անդ, էջ 312—313, ուր ներկայացուած է նաեւ Մշոյ դաշտին այս սպառուածը)։ Նիմրուտի հրաբուղխն ու շրջակայքն երկրախօսական տեսակէտով մանրամասն գծած է Օսվալդ (անգղ. բնագիր, էջ 154—155). եւ բնականապէս յաճախ նկատողութեան առած յիշեալ տեղերը (Հմմտ. Կառնիրաշ՝ անդ, էջ 148, 151, 154. Նորշէն՝ անդ, էջ 109, 149, 154, 270. Մորխ՝ էջ 149, եւն)։ — Քիչ մ՚ետքը յիշուած Կարաջա (Գարաճա) լեռան մասին (Karadja,

մօտ. եւ հաւանօրէն տակաւին կը շարունակուին տարբերական (differential) շարժումները, — դատելով այն սաստիկ երկրաշարժներէն, որոնք այս խորանիստը յաճախ կ՚աւերեն։

Բիւրեղական հերձաքարերու գօտի մը կը տարածուի Արեւմուտքէն՝ Ուզուն-եայլայէ մինչեւ Արեւելք՝ Զիլու լեռը (5310 մետր)։ Ուր որ ձգուածքը ծանօթ է՝ հերձաքարերը հարաւարեւմուտքէ դէպ ի հիւսիս-արեւելք ուղղութեամբ ծալուած մը կը ցուցընեն։ Շրջանակիս թէ արեւմտեան եւ թէ արեւելեան ծայրը, մէկ կողմանէ Անտիտաւրոսի եւ միւս կողմանէ Զագրոսի լերանց մէջ՝ այս հերձաքարերուն վրայ նստած են Դեւոնեան խաւեր։

Տակաւին շատ անկատարօրէն ծանօթ է երկրախօսական կազմութիւնը։ Ըստ երեւութին փոխաձեւ շրջանակին կը սահմանակցին հարաւային եզերքին վրայ՝ Կուածի, Այգարդեկի եւ Նուազարդեկի իրարու յաջորդող գօտիները։ Կ՚երեւայ թէ Այգարդեակը շատ մեծ տարածում մ՚ունի, եւ այն՝ թէ Նեքինը (ածխաբեր մառներ եւ աւազաքարեր) եւ թէ նաեւ Դրամախեցեաց-աւազաքարեր կիրը, օրինակի համար՝ Բոհտան գետոյ աւազանին մէջ։ Տուր-Աբդինի սեւակուճերն ու Մարտինի Կուածային եւ Այգարդեկային բլուրներն Ասորական հարթաստանին կը վերաբերին. եւ Կարաճա (Սեաւ) լեռան հնկայական սեւակուճ-զանգուածը կ՚երեւայ թէ Տարօնեան հաստարանին դիմացկուն զանգուածին առջեւ՝ Ասորական փոսին աւարտելուն հետ պատճառական աղերս մ՚ունի։

Հ. Յ. Տ.

(Շարունակելի։)

անգղ. Karaja) Հմմտ. անդ՝ 9—11, 422, նաեւ Լինչ. II, 388. (Հին՝ Սեաւ լեառն՝ Անգղ կամ արդի Տիարպէքիրի հարաւ արեւմուտքը, Սեւերակի արեւելքը)։

Ծ. Թ.

ԱՐԵՒԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏՔԻՆ ՄԷՋ

Զկայ ազգ մը ամենահին ժամանակներէ ի վեր՝ որուն կրօնական կեանքին մէջ մեծ դեր խաղացած չըլլայ Արեւու պաշտօնը։ Այնչափ ծաւալուն եւ խորաթափանց է այս մասին ժողովրդական հաւատքը, որ դեռ մինչեւ հիմայ մնացած է այն, նոյն իսկ քաղաքակիրթ ազգերու մէջ։

Իրողութիւնս չափով մը ըմբռնելի պիտի դառնայ, երբ նկատենք արեւու կատարած դերը բնութեան մէջ, եւ այս՝ ո՛չ թէ Ի. դարու զարգացած մարդու ակնոցներով, այլ հին դարերու բնամարդուն աչքերով, որուն առջեւ բնութեան ամէն տարրկայ կեանք ունէր եւ անլուծանելի առեղծուածներով սքօղուած էր։ Բնամարդը երբ տեսնէր, որ խաւար գիշերէ մը վերջ՝ արեւը արշալոյսի բոցերուն մէջ նորէն կը ծագի եւ համայն բնութեան նոր կեանք կը բերէ, կ՚ողջունէր անոր մէջ լուսոյ աստուածը, որ խաւարին յաղթելով եւ զայն փախուստի ստիպելով՝ մարդը գիշերուան արհաւիրքներէն կ՚ազատէր։ Նոյնպէս երբ նկատէր, թէ աստուածային արեւը թուխ ամպերէ կը պաշարուի եւ ամպերը արեւուն վրայ յարձակելով զայն աներեւոյթ կ՚ընեն, սակայն անիկա քիչ յետոյ դարձեալ երեւան կ՚ելլէ եւ կը շարունակէ իր կենսաբեր ընթացքը, կը կարծէր վիշապներ տեսնել, որոնք արեւու դէմ կը կռուին եւ զայն կարճ ժամանակ մը գերի կը բռնեն։ Միւս կողմանէ արեւու հերոսն իր կողմնակից ոգիներուն հետ անոնց դէմ կը մաքառի եւ մարտն իր յաղթութեամբ կը վերջանայ։ Շատ հայեացքներ բնութեան այսպիսի երեւոյթներէ առած են իրենց ծագումը։

Այս տեղ միտք չունինք սակայն լուծել այն ամէն կնճռոտ հարցերը, որոնք սերտօրէն կապուած են արեւու պաշտօնին հետ. պիտի փորձենք միայն այս մասին քանի մը հայկական հաւատալիքներ համեմատել ուրիշ ազգերու նմանօրինակ հայեացքներուն հետ։ Ահա՛ մեր համեստ նպատակը։

1. Երկու բառ ունինք «ցորեկուան լուսաւոր» իմաստով. արեւ եւ արեգակն, որոնք ստուգաբանօրէն նոյն արմատէ են[1]։

[1] Հ. Յ. Տաշեան, Ուսումն դասական հայերէն լեզուի։ Վիեննա 1920, էջ 171։ — Carolidis, Bemerkungen zu den alten kleinasiatischen Sprachen und Mythen, Straßburg i. E. 1913, էջ 125։

© National Library of Armenia